

УДК 323: 94(477) «1877–1922»

DOI: 10.30840/2413-7065.4(77).2020.219733

**ВІЙСЬКОВА, ДИПЛОМАТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ
ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АРМІЇ УНР О. ПИЛЬКЕВИЧА
В СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ****Сергій ГУБСЬКИЙ**orcid.org/0000-0003-0203-651X

науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті висвітлюються військові, дипломатичні і культурно-освітні аспекти діяльності генерал-хорунжого Армії Української Народної Республіки (УНР) Олександра Меркурійовича Пилькевича (1877–1922) в спогадах сучасників та наукових працях українських дослідників. Значна увага акцентується на великому внеску О. Пилькевича в організацію національно-освітньої, культурної роботи, створення військової журналістики в українських військових формаціях 1917–1921 рр. Зазначається, що до сьогодні багатогранна й подвижницька праця О. Пилькевича для утвердження української державності, дипломатичний хист під час переговорів з представниками російських державних структур Тимчасового уряду, а потім більшовиків, виховання вояків в національно-державницькому дусі досліджені недостатньо. Констатовано на вибірковому опрацюванні з архівів його особистих матеріалів.

Наголошено на продовженні наукових напрацювань, присвячених цьому українському діячу. Зазначено, що в сучасних умовах протистояння України з російською державою-агресором досвід наших попередників з організації національно-державного життя сприятиме зміцненню власної самосвідомості військовослужбовців Збройних сил України та українського суспільства, слугуватиме утвердженню державотворчих традицій.

Ключові слова: Україна; незалежність; Армія УНР; національно-культурна праця; О. Пилькевич; Київ; українська історіографія.

**MILITARY, DIPLOMATIC, CULTURAL, AND EDUCATIONAL
ACTIVITIES OF THE CORNET-GENERAL OF THE UPR ARMY
O. PYLKEVYCH IN THE MEMOIRS OF HIS CONTEMPORARIES
AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY****Serhii HUBSKYI**

research fellow of the Historical Studies Department of RIUS

Annotation. The article covers the aspects of military, diplomatic, and cultural-educational activities of the Cornet-General of the UPR Army Oleksandr Merkuriiiovych Pylkevych (1877–1922) in the memoirs of his contemporaries and scholarly works of Ukrainian researchers. Much attention is paid to the great contribution of O. Pylkevych to the organization of national-educational and cultural work, the creation of military journalism in the Ukrainian military formations of 1917–1921. It is noted that even today the diverse and devoted work of O. Pylkevych for the establishment of Ukrainian statehood, his diplomatic skills during negotiations with representatives of the Russian state structures of the Interim Government and then the Bolsheviks, development of the national-state spirit of soldiers are insufficiently studied. It is determined by means of the selective processing of his personal archival materials.

© Губський С.

Emphasis is placed on the continuation of scientific work dedicated to this Ukrainian figure. It is noted that under the current conditions of Ukraine's confrontation with the Russian aggressor state, the experience of our predecessors in organizing national and state life will help strengthen the self-consciousness of Ukrainian society and servicemen of the Armed Forces of Ukraine, serve to consolidate state-building traditions of our people.

Key words: Ukraine; independence; Army of the Ukrainian People's Republic; national and cultural work; O. Pylkevych; Kyiv; Ukrainian historiography.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. стала найголовнішою подією для національного пробудження українського народу на початку ХХ ст. Хоча визвольні змагання в той час зазнали поразки, вони збагатили майбутні покоління патріотів багатим історичним досвідом для подальшої боротьби за Українську національну державу. З тих вікопомних подій минає ціле століття, але наукові дослідження боротьби українського народу за національне самовизначення, в тому числі його яскравих і неординарних представників, сприятимуть зміцненню національної свідомості народу, слугуватимуть поширенню українських державницьких традицій. Особливо це актуально з 2014 р., у зв'язку з російською агресією проти України.

Тому для реальної протидії російській агресії ми маємо використовувати досвід у цій царині наших попередників, зокрема в українському армійському середовищі доби Перших визвольних змагань початку ХХ ст.

У цьому зв'язку варто розглянути постать Олександра Меркурійовича Пилькевича (1877–1922) – українського військового і політичного діяча, члена Української Центральної Ради (УЦР), генерал-хорунжого Армії Української Народної Республіки (УНР), який зробив великий внесок в організацію національно-освітньої, культурної роботи, створення військової

журналістики в українських військових формаціях періоду 1917–1921 рр.

Історіографічну наукову спадщину, присвячену життю і діяльності О. Пилькевича, насамперед становлять спогади про нього визначних державних, політичних та військових діячів періоду національної революції 1917–1921 рр. Сюди можемо віднести некрологи, опубліковані в українських емігрантських виданнях відразу після раптової і несподіваної смерті цього українського діяча [5; 6]. В 20–30-х роках ХХ ст. в еміграції були написані та вийшли друком свідчення та згадки О. Удовиченка (Старого), українського військового і політичного діяча, генерал-полковника Армії УНР, командира 3-ї Залізної дивізії, в еміграції – голови Товариства вояків УНР [24], Д. Дорошенка, українського політичного діяча, історика, публіциста, міністра закордонних справ Української Держави (1918) [9], В. Кедровського, українського військового і громадського діяча, журналіста, полковника Армії УНР, у 1919 р. – Головного Державного інспектора Армії УНР [11; 12], М. Омеляновича-Павленка, українського військового діяча, генерал-полковника Армії УНР, командира Першого Зимового походу Армії УНР (06.12.1919–06.05.1920), військового історика та науковця [15], В. Євтимовича, українського військового і громадсько-політичного діяча, журналіста, у квітні 1918 р. – керівника Головної шкільної управи військового

міністерства УНР [10], Ф. Мелешка, українського громадсько-політичного діяча, повстанського отамана на платформі УНР, що діяв у Глодоській волості Єлисаветградського повіту (сучасна Кіровоградщина), письменника в еміграції [14], П. Білона, українського церковного та громадського діяча, протоієрея, начальника канцелярії Повітряного флоту УНР, військового капелана Армії УНР, видавця в діаспорі [1], Є. Маланюка, українського письменника і поета, літературного критика і публіциста, сотника Армії УНР [28]. До цього ряду також слід віднести окрему публікацію в збірнику «Літопис Червоної Калини» [4]. В цих публікаціях висвітлюються військові, дипломатичні, журналістські, культурно-освітні аспекти діяльності О. Пилькевича в захисті та розбудові української державності в 1917–1921 рр. та подаються авторські враження про зустрічі з ним і спільну працю в зазначений період.

У шостому томі 11-ї книги «Української малої енциклопедії», виданої друком 1963 р. в Буенос-Айресі (Аргентина), міститься біографія О. Пилькевича, написана Є. Онацьким, українським громадсько-політичним діячем, членом УЦР, журналістом, науковцем, енциклопедистом, в якій компактно зібрано та подано основні віхи життя і діяльності генерал-хорунжого [16].

Після відновлення державної незалежності України в 1991 р., поряд з іншими складовими національно-визвольної боротьби періоду 1917–1921 рр., велику увагу сучасних українських дослідників привернули й біографії її дійових осіб – політиків, військових, громадських та культурних діячів.

Однією з перших вагомих публікацій у незалежній Україні, присвячених

О. Пилькевичу, є стаття історика Я. Тинченка «Наша людина в Петрограді (Генерал-хорунжий Олександр Пилькевич)», опублікована в 1995 р. [25, с. 154–157].

Автор на основі і вже загальновідомих фактів, і вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів подав змістовний життєпис одного з визначних діячів періоду боротьби за незалежність України на початку ХХ ст. та висвітлив вклад О. Пилькевича на дипломатичному та культурно-освітньому відтинках боротьби за українську справу.

Щодо часу і місця народження О. Пилькевича раніше подавалась дата «1880 рік», а місце зазначалось «Київщина». Ці дані подані і в життєписах О. Пилькевича авторства Є. Онацького, і в перших публікаціях Я. Тинченка. Також подібна інформація міститься в ґрунтовному біографічному довіднику життєписів членів УЦР істориків В. Верстюка і Т. Осташко [3], монографії М. Литвина і К. Науменка, в якій відтворено життя і військову діяльність понад 500 генералів і адміралів українських військових формуцій першої половини ХХ століття [13], та статті в Інтернеті про О. Пилькевича автора П. Резниченка, частину інформації для якої, за його твердженням, він взяв із журналу «Русский инвалид» (1917. № 37) [22].

Проте в довіднику В. Верстюка та Т. Осташко місцем народження вже вказано місто Фастів, а датою – 22 травня, хоча це, швидше за все, технічна помилка, оскільки зазначимо, що на сьогодні на основі віднайдених архівних джерел більшість істориків подають дату народження О. Пилькевича 2 травня 1877 р. Ці дані знаходимо в пізнішій праці Я. Тинченка, де він також наводить назви фондів архівних матеріалів

про О. Пилькевича, які знаходяться в архівних установах України і Росії [26, с. 338–339]. Уточнена інформація біографії О. Пилькевича міститься і в статті історика А. Буравченкова, опублікованій у восьмому томі «Енциклопедії історії України» [2, с. 205].

Про внесок О. Пилькевича у становлення української військової журналістики, діяльність у вищих військових установах УНР, культурно-освітню працю у війську йдеться у статті автора цих рядків та наголошується, що головний отаман Армії УНР і голова Директорії УНР С. Петлюра знав і цінував цього високоосвіченого генерала, всіяко підтримував його [8, с. 112–113].

Про участь О. Пилькевича у I Всеукраїнському військовому з'їзді, де його було обрано до складу Українського генерального військового комітету (УГВК) та кооптовано до складу УЦР, йдеться у публікації спогадів О. Пилькевича історика В. Скальського. Оприлюднюючи цей маловідомий документ, у передмові значну увагу автор приділяє його роботі в цьому представницькому органі з організації української армії [23, с. 306–319].

У статті дослідниці М. Шевелевої увага акцентується на участі О. Пилькевича в українському національно-визвольному русі до 1917 р. та зазначається, що він був одним із керівників повстання саперів 5-го понтонного батальйону в Києві 1 грудня 1905 р. За часів СРСР цей факт замовчувався, а єдиним керівником повстання називали підпоручника Б. Жаданівського, оскільки той симпатизував більшовикам. Після поразки повстання О. Пилькевича заарештували, але за відсутністю доказів Київський військово-окружний суд його виправдав [29].

29 січня 2020 р. відбулася III Всеукраїнська наукова конференція «Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення», в програмі якої історик В. Стецюк виступив з доповіддю «Олександр Пилькевич: від офіцера імперського війська до українського комкора», в якій, використовуючи маловідомі факти та неопубліковані раніше архівні матеріали, висвітлив військовий шлях О. Пилькевича від офіцера російської імперської армії до одного з вищих за рангом командирів Армії УНР, акцентуючи увагу на безпосередній участі О. Пилькевича у створенні окремих підрозділів українського війська.

Враховуючи багатогранну та подвижницьку працю О. Пилькевича для утвердження української державності, вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на сторінках його життєвого шляху та практичній роботі в національно-визвольному русі. О. Пилькевич народився 2 (за іншими даними – 14) травня 1877 р. в місті Фастові Васильківського повіту Київської губернії (нині – районний центр Київської області) [29]. Батьки належали до міщанського стану. За віросповіданням – православний [22]. Склав іспити на атестат зрілості при Петровському Полтавському кадетському корпусі. Закінчив Київське піхотне юнкерське училище (1900), служив у 122-му піхотному Тамбовському полку у Харкові. З 16 травня 1901 р. був приділений до 3-го саперного батальйону для вивчення саперної справи. З 12 червня 1901 р. повернувся до полку. З 23 червня по 6 липня 1902 р. перебував у 3-й саперній бригаді для вивчення телеграфної справи. А 25 лютого 1903 р. склав іспит при Миколаївському інженерному училищі

в Санкт-Петербурзі для переведення в інженерні війська. З 1 травня 1903 р. був приділений до 1-го понтонного батальйону у м. Креслав Вітебської губернії. З 20 січня 1904 р. переведений до цього батальйону. З 1 грудня 1905 р. був приділений до 7-го саперного батальйону в Києві. З 20 жовтня 1906 р. переведений до 10-го саперного батальйону в м. Остроленка Ломжинської губернії [22; 26, с. 338].

Ще під час навчання в Києві у перших роках ХХ ст. О. Пилькевич зацікавився українським національно-визвольним рухом. У ті часи поєднувати службу у царському війську з будь-якою діяльністю на користь української справи було надто складно й небезпечно, тому військових серед українських діячів було дуже мало. Одним із них був О. Пилькевич. Разом зі своїми однодумцями він здійснив поїздку на могилу Тараса Шевченка в Каневі, а 1903 р. – до Полтави, де взяв участь у відкритті першого у світі пам'ятника Івану Котляревському. Також молодий офіцер брав активну участь у роботі українського клубу «Родина», познайомився і підтримував стосунки з багатьма видатними українськими митцями і громадськими діячами: В. Антоновичем, М. Грушевським, братами Тобілевичами, молодим П. Тичиною та іншими [3, с. 144; 25, с. 154; 29].

З 27 вересня 1910 р. по 10 жовтня 1911 р. О. Пилькевич навчався в Офіцерській повітроплавній школі в Гатчині поблизу Санкт-Петербурга, після закінчення якої був призначений до 8-ї повітроплавної роти в Севастополі. Відтоді він проходив службу в повітроплавних частинах, озброєних аеростатами – змійковими прив'язними апаратами, легшими за повітря, основним призначенням

яких була повітряна розвідка та коригування артилерійського вогню. З 11 травня 1912 р. отримав військове звання «капітан» [22; 26, с. 338].

Під час Першої світової війни О. Пилькевич командував 15-ю повітропальною ротою, 1-м та 2-м повітроплавними дивізіонами на Південно-Західному, Західному і Північному фронтах. Дослужився до військового звання полковника, був нагороджений багатьма орденами. Зокрема, в 1910 р. – орденом св. Анни 3-го ступеня, 28 жовтня 1911 р. – орденом св. Станіслава 2-го ступеня, 17 червня 1915 р. «за відмінно-старанну службу і труди під час бойових дій» – орденом св. Володимира 4-го ступеня, 22 липня 1916 р. – орденом св. Анни 4-го ступеня [22; 29].

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії О. Пилькевич прибув до Києва. Він став одним із засновників Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка (16.03.1917), який мав виразне самостійницьке спрямування, та ініціатором формування 1-го Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького [9, с. 361].

На I Всеукраїнському військово-му з'їзді, який відбувався в Києві 18–20 травня 1917 р., О. Пилькевича було обрано членом Українського генерального військового комітету та кооптовано до складу УЦР. На з'їзді обговорювались дуже важливі на той час проблеми війни, українізації війська, ставлення до внутрішньої політики російського Тимчасового уряду. Головним гаслом з'їзду було негайне «оголошення принципу національно-територіальної автономії України» [3, с. 144]. Для виконання цієї вимоги на з'їзді була ухвалена резолюція про відрядження до Петрограда для

переговорів з Тимчасовим урядом спеціальної делегації УЦР на чолі з В. Винниченком, до якої увійшов і О. Пилькевич. Його промова справила неабияке враження на керівника Тимчасового уряду князя Г. Львова. «В разі відмовлення наших справедливих історичних домагань з боку Тимчасового російського уряду, – зазначав полковник, – Вам, пане міністре, доведеться мати діло з півтора мільйонами озброєного українського народу» [3, с. 144]. Ці слова О. Пилькевича мали нагадати членам Тимчасового уряду суспільні реалії в Україні.

Після приїзду з Петрограда української делегації О. Пилькевич очолював агітаційно-освітній відділ в УГВК, а в новоствореному після оголошення УЦР 10 червня 1917 р. І Універсалу Генеральному секретарстві військових справ одержав призначення старшини із особливих доручень. Брав участь у діяльності УЦР як член комісії для розроблення вказівок Генеральному секретаріатові щодо військових справ.

Про надзвичайно складні умови, в яких довелося тоді працювати, він згадував: «Центральна Рада нічого не могла дати членам УГ.В.К., бо сама була без грошей, хто що зберіг ще з фронту – проїв, іноді через день приходилось обідать. Виручала «Ліфляндка», як у нас називалась одна молочарня на Великій Володимирській вулиці, де по дешевій ціні можна було поїсти, і відпочити в тісній семьї товаришів по праці за склянкою доброго кислого молока, бо на більше багато з нас не спромоглось. І ми працювали, бо мали дух бадьорий і віру в себе, в свою ідею, також як і тепер. Ми всі були тільки українці і патріоти; партійного сектантства ми тоді не розуміли й не розуміємо його й досі... Не було в нас

тоді ні злодіїв, ні казнокрадів, не було в нас ні меньшевиків, ні большевиків, не знали ми ні політиканства та не чубались ми тоді за посади та всякі портфелі. Українець був для нас рідний брат. Були в нас єдине серце, єдиний дух, і тому не страшні нам були наші численні вороги!» [11, с. 20–21; 23, с. 314–315].

Згідно з рішенням Малої ради від 10 серпня 1917 р. його як полковника з академічною освітою було направлено представником УГВК при Генеральному штабі російської армії в Петрограді «для налагодження справ українського війська» [3, с. 144].

У російській столиці О. Пилькевич допомагав українізувати місцеву залогу, адже гвардійські запасні полки, що тут розташовувались, на 25–30 відсотків склалися з українців. У Волинському полку, що перший у лютому 1917 р. підняв революційне повстання, цей показник становив 80 відсотків [25, с. 155]. З ініціативи полковника УЦР порушила перед російськими урядовими структурами питання про повернення в Україну знамен і клейнодів Запорозької Січі. Праця О. Пилькевича в Петрограді тривала до більшовицького перевороту, після якого він був змушений повернутися до Києва, де продовжив роботу в УЦР та УГВК. В той час у столиці України УГВК почав створювати Український військовий штаб, а полковника О. Пилькевича було призначено на посаду генерала для особливих доручень [25, с. 155].

В його обов'язки входило вирішувати термінові питання, що поставали в роботі штабу, їздити на фронт та розв'язувати проблеми, пов'язані з українізацією, демобілізацією, більшовизацією тощо. В цей час українською владою почав створюватись Генеральний штаб, і

при відсутності цілком укомплектованого колективу О. Пилькевич був змушений виконувати обов'язки працівників кількох відділів.

Ось як, зокрема, згадував про О. Пилькевича генерал М. Омелянович-Павленко, що тоді у справах зайшов до Генерального штабу: «В почекальні на мене звернув увагу якийсь полковник, високий, родовитий, з «запорозькими вусами», а в устах у нього безперервно стирчав український чубук» [15, с. 74].

Після початку Першої більшовицько-української війни О. Пилькевич неодноразово робив доповіді на засіданнях Генерального секретаріату (уряду) Української Народної Республіки (УНР) про військово-політичну ситуацію, що склалась в Україні внаслідок наступу більшовицьких військ. Керівництвом йому було доручено розробити оперативний план оборони Києва, «краю та залізничних доріг і кордонів» [3, с. 144]. Під час більшовицького повстання у столиці в січні 1918 р. О. Пилькевич як звичайний козак брав участь у вуличних боях з червоногвардійцями, а підрозділ, яким він командував, звільнив від заколотників їхній опорний пункт в готелі «Прага» [10, с. 8]. Ось як згадував про цей бій генерал О. Удовиченко: «Вирішено було атакувати в багнети засівших в «Празі» большевиків. Річ була важка, бо невеличкі рухи українських вояків викликали із 6-поверхового будинку й зі стріхи шалену кулеметну й рушничну стрілянину. Комендант Військового Міністерства був ранений, бойці розгублювались, а ворог все більше набирався нахабства. Коли про таке положення донесли в Міністерство, то першими направляти становище пішли військовий міністр підполковник Жуківський і полковник

Пилькевич. Вони першими пішли в атаку, на ходу розстрілюючи ворога. Готель був зайнятий і взяті трофеї (кулемети і ручні гранати)» [24, с. 18].

Після відступу українських військ з Києва О. Пилькевич залишився в захопленому більшовиками місті. Він це пояснював прагненням залишитись серед кийвського населення, яке так і не зрозуміло мету діяльності Центральної Ради і збагнути її може, лише порівнюючи з владою більшовиків [24, с. 19].

Після повернення української влади до Києва О. Пилькевича навесні 1918 р. було відряджено військовим інспектором до Володимира-Волинського, де тоді дислокувалась Сірожупанна дивізія. Проте незабаром його знову було покликано до праці в галузі військової дипломатії. Він брав участь у складі української делегації з представниками Ради народних комісарів (уряду) більшовицької Росії.

Після обрання генерала П. Скоропадського гетьманом України (29.04.1918) й проголошення Української Держави О. Пилькевич продовжував працювати на дипломатичній службі, очолюючи українське консульство в Москві. 30 жовтня 1918 р. він виїхав в Україну. Гетьман пропонував йому різні відповідальні посади у війську, однак він через свої політичні переконання відмовився [25, с. 156].

Після початку антигетьманського повстання зголосився на службу до військ Директорії УНР і вже 15 листопада 1918 р. був призначений уповноваженим отаманом для особливих доручень штабу військ Директорії [26, с. 338]. 9 січня (за іншими даними – з лютого 1919 р.) призначений головним інспектором національно-культурно-політичних справ

в Армії УНР [22; 26, с. 338]. На цій посаді яскраво проявився талант, великі організаторські здібності, глибока ерудованість та вміння донести простими словами до козаків і старшин української армії мету, цілі і завдання боротьби за незалежність України, прищепити мало-свідомим воякам любов до рідної мови, культури, звичаїв, але найпершим завданням стало подолання у частини вояцтва елементарної неписьменності.

Ще в 1918 р. в часописі «Вільне слово», що виходив у таборі для військово-полонених українців в німецькому місті Зальцведелі, був опублікований допис О. Пилькевича про потребу для української державності власних збройних сил для захисту свого суверенітету [7].

У 1919 р. в Рівному вийшла брошура О. Пилькевича «На пильну увагу українським старшинам» [18]. Тоді ж ним у співавторстві з Б. Левицьким було видано «Військовий співаник: 60 найкращих пісень» [17]. Під псевдонімом О. Пиль-ч вийшла його книжка «Про рідну мову для козаків» (Вінниця, 1919), в якій наголошувалось на великому значенні українського слова для усвідомлення вояками власної національної ідентичності [20].

Важливе значення для протидії більшовицькій пропаганді мала брошура «Чого нас українців кацапи-більшовики прозвали буржуями», що теж вийшла під псевдонімом О. Пиль-ч. Автор писав: «Ми українці зовсім не буржуї в тому ганебному смислі слова, який нам накладають російські більшовики – ми тільки статечні та дбайливі хазяї і трудові люде, а хто дбає, той і має» [21, с. 10].

З 16 травня 1919 р. О. Пилькевич призначений командиром 12-го Немирівського полку ім. І. Сірка Армії УНР,

проте через ряд несприятливих обставин не зміг виконати всі покладені на нього завдання і рівно через місяць був відкликаний із займаної посади [25, с. 156].

З 28 вересня 1919 р. О. Пилькевич призначений командиром Окремого корпусу кордонної охорони [3, с. 145]. Сформувавши такий корпус було вирішено ще за часів Центральної Ради. Тоді планувалось створити дев'ять бригад кордонної охорони, але реально втілюватись ці наміри в життя вже почали за часів Української Держави 1918 р. Проте через антигетьманське повстання, що призвело до ліквідації Гетьманату та відновлення УНР, створити формації прикордонників так і не вдалося. Знову це намагалися здійснити в 1919 р. за Директорії. О. Пилькевичу було поставлено завдання підібрати кадри для майбутнього корпусу охорони кордону, оскільки в Армії УНР перебувала на службі певна кількість колишніх прикордонників. Йому вдалося успішно розпочати цю складну роботу і через певний проміжок часу набрати невеликий штат для управління та структурних одиниць корпусу (бригад). Вже було розроблено особливі відзнаки для однострою прикордонників – на комірі вони мали носити петлиці жовтогарячого кольору з зеленим кантом.

Але створити повноцінний корпус охорони кордону не вдалося і цього разу. Постійні бойові дії вимагали постійного поповнення фронтових частин, саме туди, а не в прикордонну охорону направляли мобілізованих. Тому О. Пилькевичу доводилося виконувати функції, характерні для начальника охорони тилу, ніж для начальника охорони кордону. Та все ж невеликі прикордонні підрозділи

були створені і певний час виконували свої функції у Подільській та Волинській губерніях [25, с. 156].

Проте листопадова катастрофа 1919 р. – військові поразки, втрата території урядом та ліквідація регулярного фронту Армії УНР – звела нанівець всю попередню роботу.

В цей час О. Пилькевич захворів на тиф і тільки навесні 1920 р. знову зміг взятися до праці. Він продовжував виконувати функції командира корпусу кордонної охорони і з липня 1920 р. до 30 жовтня 1920 р. – за сумісництвом начальника залого Кам'янця-Подільського. Це була і почесна, і відповідальна посада, оскільки впродовж п'яти місяців (6 червня 1919 – 15 листопада 1919) місто виконувало функції тимчасового державного і політичного центру УНР, а у вітчизняній історії цей період отримав назву «Кам'янецька доба». 5 жовтня 1920 р. (за іншими даними – в листопаді 1920 р.) О. Пилькевич був підвищений до рангу генерал-хорунжого Армії УНР [2, с. 205; 3, с. 145; 25, с. 157; 29].

Після переходу 21 листопада 1920 р. під натиском переважаючих сил Червоної армії урядових структур і війська УНР за річку Збруч у Галичину, що була окупована Польщею, О. Пилькевича разом з особовим складом українських збройних формувань польською владою було інтерновано, і він деякий час перебував у таборах Каліш, Ланцут, Стшалково, Шипіорно (Шипйорно). Перебуваючи в Каліському таборі, генерал очолив культурно-просвітницький відділ, був інспектором культурно-освітницьких справ у війську.

Його зусиллями продовжував видаватися журнал «Наша зоря». Перші номери часопису створював лише сам

О. Пилькевич, переписуючи примірники та перемальовуючи ілюстрації. Його титанічна праця сучасниками порівнювалась з працею фанатика. Але ці журнали, навіть у рукописному вигляді, підтримували моральний стан вояків, тому були дуже потрібні. Окремі номери (5-й і 10-й) вийшли на застарілому друкарському обладнанні, і тільки з 20-х чисел журнал почав видаватися доволі прийнятним друкарським способом. На січень 1921 р. номери «Нашої зорі» були першими українськими друкowanymi виданнями в еміграції після залишення державними структурами УНР своєї території.

Саме в «Нашій зорі» почали з'являтися перші публікації визначного в майбутньому поета, літературного критика, публіциста Є. Маланюка, випробовували свої творчі сили інші старшини Армії УНР [28].

У квітні 1921 р. у Ланцуті Міністерство військових справ УНР скликало нараду керівників культурно-освітніх відділів таборів для інтернованих вояків української армії. О. Пилькевич очолив координаційний комітет наради, згідно з рішеннями якої він безпосередньо здійснював загальне керівництво організацією освітніх курсів, створенням театральних труп, виданням часописів. Тоді ж почав писати спогади «Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації української армії», які публікувались в часописі «Наша зоря» [19].

На жаль, різке погіршення стану здоров'я і раптова смерть у Шипіорнському військовому госпіталі 15 жовтня (за іншими даними – 13) 1922 р. не дали змоги О. Пилькевичу продовжити розпочату працю [1, с. 131; 2, с. 205; 13, с. 158; 22; 26,

с. 338]. Отець П. Білон у своїх спогадах згадував про цю сумну подію. Він писав, що після панахиди в Шипіорнській таборівій церкві процесія, яка складалась з великої кількості військовиків та духового оркестру, йшла з Шипіорно до Каліського табору, а звідти до міського православного цвинтару [1, с. 131].

Ось що писав з цього приводу генерал О. Удовиченко: «Страшний сум огортає, коли довідуєшся про смерть таких близьких, прекрасних, щирих натур, як покійний О. М. З ним ми втратили не тільки гарного чесного товариша, але й гарячого дійсного патріота, людину чистої натури, які тепер такі рідкісні серед нас. Тяжко й сумно пригадувати ще його, як одного з тих, що з такою самопожертвою йшли на службу своєму народові не з «лакомства нещасного», не зі власної користі або пристосування до обставин, а з високонадійних почувань, з гарячої любові до свого покривдженого народу» [24, с. 14–15].

С. Петлюра в листі до вдови О. Пилькевича писав: «Висловлюю мій щирий співжаль з приводу смерті – такої несподіваної та невіджалованої – Вашого чоловіка. Ваше горе тяжке. Та я певен, що його поділяє кожен, хто знав небіжчика як глибокого патріота-громадянина і вірного сина рідної України» [29].

У листі до генерала О. Удовиченка головний отаман і голова Директорії УНР прохав: «Щоб інтерновані українські солдати попівкувалися могилою цього незвичайного лицаря і коли прийдуть сприятливі часи, щоб перенести його останки до нашої столиці – старого Києва, якого земля прийме на вічний відпочинок як героя і вірного сина України» [29].

Однак перенести тлінні останки О. Пилькевича до України не вдалося.

Після Другої світової війни, в часи панування в Польщі комуністичного режиму, його могила, разом із похованнями понад сотні українських військовиків, була знищена. На цій території звели житловий будинок [29].

Після перемоги в Україні Революції гідності та посилення процесу декомунізації 29 січня 2016 р. вулиця та провулок Островського у Фастові були перейменовані на вулицю та провулок Генерала Пилькевича.

Указом Президента України № 223/2018 з нагоди Дня незалежності України 31-му Чернівецькому прикордонному загону Західного регіонального управління Державної прикордонної служби України присвоєно ім'я генерал-хорунжого Пилькевича Олександра Меркурійовича [27].

Підсумовуючи, зазначимо, що хоча біографічна інформація, присвячена постаті О. Пилькевича, певною мірою вже опрацьована та опублікована, з'явилися окремі наукові статті, присвячені його військовій, дипломатичній та культурно-освітній діяльності, комплексних наукових праць, у яких би повноцінно та всебічно було досліджено внесок генерал-хорунжого в утвердження та захист української державності під час національно-демократичної революції 1917–1921 рр., немає. Фондові матеріали з особистого архіву О. Пилькевича, що знаходяться в ЦДАВОУ та інших установах, опрацьовані ще недостатньо, тому й досі в деяких публікаціях знаходимо різночитання окремих дат біографії та діяльності О. Пилькевича. Все це потребує продовження наукових напрацювань, присвячених цьому українському діячу. Тим більше, що в сучасних умовах протистояння України з російською

державою-агресором ці дослідження сприятимуть зміцненню національної самосвідомості військовослужбовців Збройних сил України та утвердженню українських державотворчих традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білон П. Спогади. У 2-х ч. Пітсбург: Видавництво «До світла», 1952. Ч. 1. 194 с.
2. Буравченков А. О. Пилькевич Олександр Меркурійович. *Енциклопедія історії України*. У 10-ти томах / редкол.: В. А. Смолій (голова) та інші; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па – Прик. С. 205.
3. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998. С. 144–145.
4. Військова нарада в кабінеті генерального секретаря Порша дня 18 (5) січня 1918 р. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. Ч. 5. С. 2–3.
5. Генерал Олександр Меркулович Пилькевич. Некролог. *Наша зоря*. Каліш, 1923. № 31/33.
6. Генерал Олександр Меркулович Пилькевич. Некролог. *Український сурмач*. Шипйорно; Каліш, 1922. № 38.
7. Голос генерала О. Пилькевича про українську армію. *Вільне слово*. Зальцведель, 1918. № 29. С. 3.
8. Губський С. Національно-освітня й культурна робота в Армії УНР у джерелах і документах 1918–1920 рр. *Україна, українець, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах*: збірник наукових праць у 2-х ч. / Інститут українознавства; редкол.: П. П. Кононенко (голова) та інші. Київ: Науково-видавничий центр «Наша наука і культура», 1999. Ч. 1. С. 111–121.
9. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Ужгород: Свобода, 1932. Т. 1. 437 с.
10. Євтимович В. Здобуття «Праги». *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1938. Ч. 3. С. 5–18.
11. Кедровський В. В боротьбі за державність. *За державність*: матеріали до історії Війська Українського. Торонто. Український військово-історичний інститут, 1964. Ч. 10. С. 9–22.
12. Кедровський В. В. Перше засідання Другого Всеукраїнського військового генерального комітету. *За державність*: матеріали до історії Війська Українського. Варшава: Українське військово-історичне товариство, 1929. № 1. С. 129–134.
13. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала / Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Львів; Харків: Видавництво «САГА», 2007. 244 с.
14. Мелешко Ф. Південно-Східна група Дієвої армії УНР та її командир отаман Янів. *Вісті комбатанта*. 1970. Ч. 3–4. С. 60–71. Ч. 5. С. 7–14; 1971. Ч. 1. С. 21–26.
15. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): документально-художнє видання / М. Ковальчук (упорядник). Київ: Темпора, 2007. 608 с.: іл.
16. Онацький Є. Пилькевич Олександр. *Українська мала енциклопедія*. У 8 т., 16 кн. Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1963. Т. 6, кн. 11: літери Пере – По. С. 1366.
17. Пилькевич О. Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації Української Армії (спроба історичних спогадів). *Наша зоря*. Ланцут, 1921. № 7/8. С. 20–22; № 9. С. 15–16; № 12. С. 27–28; № 14. С. 13–15.
18. Пилькевич О., Левицький Б. Військовий співаник: 60 найкращих пісень. Б. м., б. р. 15 с.
19. Пилькевич О. На пильну увагу українським старшинам. Рівне, 1919.
20. Пиль-ч О. (О. Пилькевич). Розмова про рідну мову для козаків. Вінниця, 1919.
21. Пиль-ч О. (О. Пилькевич). Чого нас українців кацапи-більшовики прозвали буржуями? (Настольна книжка для козаків та селян-українців). Б. м., б. р. 14 с.
22. Резниченко П. Пилькевич Олександр Меркурьевич – Офіцери русской

императорской армии. URL: ria1914.info/index.php?title (дата звернення: 18.08.2020).

23. Скальський В. Пилькевич Олександр. Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації української армії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.*: збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 9. С. 306–319.

24. Старий (О. Удовиченко). Спогади про Пилькевича. *Наша зоря*. Каліш, 1923. № 31/33. С. 14–20.

25. Тинченко Я. Наша людина в Петрограді (Генерал-хорунжий Олександр Пилькевич). *Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття*. Частина 1, біографічно-довідкова. Київ: Тиражувальний центр УРП, 1995. С. 154–157.

26. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. Кн. I. С. 338–339.

27. Указ Президента України № 223/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text> (дата звернення: 01.12.2020).

28. Україна. 1919 рік. Документи і матеріали: М. Капустянський «Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд)»; Є. Маланюк «Уривки зі спогадів»: документально-наукове видання. Київ: Темпора, 2004. 558 с.

29. Шевелева М. Олександр Пилькевич. Ми українці й патріоти, партійного сектантства не розуміли та не розуміємо досі. URL: <https://uain.press/blogs/oleksandr-pylkevych-my-ukrayintsi-j-patrioty-partijnogo-sektantstva-ne-rozumily-ta-ne-rozumiyemodosi-1232093> (дата звернення: 02.05.2020).

REFERENCES

1. BILON, P. (1952). *Memoirs*. In 2 Vol. Vol. 1. Pittsburgh: Do svitla, 194 p. [in Ukr.]

2. BURAVCHENKOV, A. (2011). Pylkevych Oleksandr Merkuriiiovych. In: V. Smolii, ed., et al. *Pa-Pryk*, Vol. 8 of *Encyclopedia of the History of Ukraine*. In 10 Vol. Kyiv: NASU

Institute of the History of Ukraine; Naukova dumka, p. 205. [in Ukr.]

3. VERSTIUK, V., OSTASHKO, T. (1998). *Figures of the Ukrainian Central Council*. A Biographical Directory. Kyiv, pp. 144–145. [in Ukr.]

4. A Military Meeting at the Office of the Secretary-General Porsh on January 18 (5), 1918. (1937). *Litopys Chervonoi Kalyny*. Vol. 5. Lviv, pp. 2–3. [in Ukr.]

5. *General Oleksandr Merkulovych Pylkevych*. An Obituary. (1923). *Nasha zoria*. Kalish, (31/33). [in Ukr.]

6. *General Oleksandr Merkulovych Pylkevych*. An Obituary. (1922). *Ukrainskyi surmach*, (38). Shypiorno; Kalish. [in Ukr.]

7. The Voice of the General O. Pylkevych about the Ukrainian Army. (1918). *Vilne slovo*. Zaltsvedel, (29), p. 3. [in Ukr.]

8. HUBSKYI, S. (1999). National-Educational and Cultural Work in the UPR Army in Sources and Documents of 1918–1920. In: P. KONONENKO, ed., *Ukraina, ukraintsi, ukrainoznavstvo u XX st. v dzherelakh i dokumentakh: Zbirnyk naukovykh prats u 2-kh ch.* (Ukraine, Ukrainians, and Ukrainian Studies in the 20th Century in Sources and Documents: Collected Scientific Works in 2 Vol.) Vol. 1. Kyiv: RIUS; *Nasha nauka i kultura*, pp. 111–121. [in Ukr.]

9. DOROSHENKO, D. (1932). *History of Ukraine 1917–1923*. Vol. 1. Uzhhorod: Svoboda, 437 p. [in Ukr.]

10. YEVTYMOVYCH, V. (1938). Acquisition of “Prague”. *Litopys Chervonoi Kalyny*, Vol. 3. Lviv, pp. 5–18. [in Ukr.]

11. KEDROVSKYI, V. (1964). In the Struggle for Statehood. *Za derzhavnist: materialy do istorii Viiska Ukrainskoho* (For the Statehood: Materials on the History of the Ukrainian Army), Vol. 10. Toronto. Ukrainian Military and Historical Institute, pp. 9–22. [in Ukr.]

12. KEDROVSKYI, V. (1929). The First Meeting of the Second All-Ukrainian Military General Committee. *Za derzhavnist: Materialy do istorii Viiska Ukrainskoho* (For the Statehood: Materials on the History of the Ukrainian Army), (1). Warsaw: Ukrainian Military and Historical Society, pp. 129–134. [in Ukr.]

13. LYTUVYN, M., NAUMENKO, K. (2007). *The Armed Forces of Ukraine in the First Half of the 20th Century. Generals and Admirals*. Lviv: NASU I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies; Kharkiv: SAHA, 244 p. [in Ukr.]
14. MELESHKO, F. (1970). South-Eastern Group of the UPR Active Army and Its Commander Ataman Yaniv. *Visti kombatanta*. Vol. 3–4, pp. 60–71; Vol. 5, pp. 7–14; (1971). Vol. 1, pp. 21–26. [in Ukr.]
15. OMELIANOVYCH-PAVLENKO, M., KOVALCHUK, M., comp., (2007). *Memoirs of a Commander (1917–1920): Documentary and Artistic Edition*. Kyiv: Tempora, 608 p.: il. [in Ukr.]
16. ONATSKYI, Ye. (1963). Pylkevych Oleksandr. In: *Letters Pere-Po*, Vol. 6, Book 11 of *Ukrainian Small Encyclopedia*. In 8 Vol., 16 Books. Buenos-Aires: Published by UOC Administration in Argentina, p. 1366. [in Ukr.]
17. PYLKEVYCH, O. (1921). About the Past of the Ukrainian General Military Committee and the Beginning of the Establishment of the Ukrainian Army (an attempt of historical memoirs). *Nasha zoria*. Łańcut, (7/8), pp. 20–22, (9), pp. 15–16; (12), pp. 27–28; (14), pp. 13–15. [in Ukr.]
18. PYLKEVYCH, O., LEVYTSKYI, B. *A Military Songbook: 60 Best Songs*. n. p., 15 p. [in Ukr.]
19. PYLKEVYCH, O. (1919). *For the Close Attention of Ukrainian Officers*. Rivne. [in Ukr.]
20. PYL-CH, O. (PYLKEVYCH, O.). (1919). *A Talk about the Native Language for the Cossacks*. Vinnytsia. [in Ukr.]
21. PYL-CH, O. (PYLKEVYCH, O.). *Why Did the Bolsheviks Call Us Ukrainians Bourgeois? (A Handbook for Cossacks and Ukrainian Peasants)*. n. p., 14 p. [in Ukr.]
22. REZNICHENKO, P. (1914). *Pilkevich Alexander Merkurievich – Officers of the Russian Imperial Army*. [online] Available at: <https://ria1914.info/index.php> [Accessed 18 Aug. 2020]. [in Rus.]
23. SKALSKYI, V. (2013). Pylkevych Oleksandr. About the Past of the Ukrainian General Military Committee and the Beginning of the Establishment of the Ukrainian Army. In: *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr.: Zbirnyk naukovykh statei* (Problems of Studying the History of Ukrainian Revolution of 1917–1921: Collected Scientific Articles). Vol. 9. Kyiv: NASU Institute of the History of Ukraine, pp. 306–319. [in Ukr.]
24. STARYI (UDOVYCHENKO, O.). (1923). Memoirs of Pylkevych. *Nasha zoria*, (31/33). Kalish, pp. 14–20. [in Ukr.]
25. TYNCHENKO, Ya. (1995). Our Man in Petrograd (Cornet-General Oleksandr Pylkevych). In: *Biographies and References, Part 1 of Ukrainian Officers: Ways of Sorrow and Oblivion*. Kyiv: URP Circulation Center, pp. 154–157. [in Ukr.]
26. TYNCHENKO, Ya. (2007). *Officer Corps of the UPR Army (1917–1921)*. Book 1. Kyiv: Tempora, pp. 338–339. [in Ukr.]
27. *Decree of the President of Ukraine No. 223/2018*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text> [Accessed 18 Aug. 2020]. [in Ukr.]
28. *Ukraine. 1919. Documents and Materials: M. Kapustianskyi “The March of Ukrainian Armies to Kyiv-Odesa in 1919 (a brief military-historical review)”*; Ye. Malaniuk “Excerpts from Memoirs”: A Documentary-Scientific Publication. Kyiv: Tempora, 558 p. [in Ukr.]
29. SHEVELIEVA, M. *Oleksandr Pylkevych. We, Ukrainians and Patriots, Did Not and Still Do Not Understand Party Sectarianism*. [online] Available at: <https://uain.press/blogs/oleksandr-pylkevych-my-ukrayintsi-j-patrioty-partijnogo-sektantstva-ne-rozumily-ta-ne-rozumiyemo-dosi-1232093> [Accessed 02 May 2020]. [in Ukr.]